

Research Paper**Convergences and Divergences in the Political Thought of the Islamic Revolution of Iran and the Muslim Brotherhood of Egypt: A Comparative Analysis of Objectives, Instruments, and Political Strategies**Sajjad Torab¹ *Seyyed Mohammad Naser Taghavi² Behroz Rashidi³

1. Department of Political Science, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

2. Department of Political Science, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

3. Department of Political Science, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

DOI: <https://doi.org/10.22034/ipsa.2026.564>

Receive Date: 31 March 2026

Revise Date: 11 June 2026

Accept Date: 09 July 2026

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract**Introduction**

The political developments in the Islamic world in the contemporary century show that Islamist movements, despite sharing fundamental beliefs and drawing inspiration from religious teachings, have experienced significant differences in terms of political goals, tools of activism, and practical strategies. In the meantime, the political thought of the Islamic Revolution of Iran and the Muslim Brotherhood movement in Egypt, as two prominent and influential models in the sphere of contemporary Islamic politics, have always attracted the attention of researchers; because both have played an important role in regional and trans-regional developments by claiming to revive Islamic identity in the political arena and redefine the relationship between religion and power. However, differences in historical contexts, social structures, state-building experience, and methods of political action have placed distinct paths before these two movements. Therefore, explaining the similarities and differences between their political thought, goals, and tools of political power strategies not only helps to understand the internal logic of Islamist movements more precisely, but also provides the possibility of analyzing different patterns of realizing religious sovereignty and political mobilization strategies in the Islamic world. Accordingly, the main goal of the present study is a comparative analysis of the goals, tools, and political strategies in the political thought of the Islamic Revolution of Iran and the modern Muslim Brotherhood of Egypt and explaining their fundamental similarities and differences. Therefore, the main question of the study is: despite the commonality in religious foundations and the ideal of restoring Islamic sovereignty, why have the political thought of the Islamic Revolution of Iran and the Muslim Brotherhood of Egypt led to different paths in practical goals, tools of action, and strategies for realizing political power?

Methodology

In terms of methodology, this study adopts a descriptive-analytical approach. First, the historical and social contexts surrounding the formation of the Muslim Brotherhood and

*** Corresponding Author:**

Seyyed Mohammad Naser Taghavi, Ph.D.

E-mail: smn.taghavi@iau.ir

the Islamic Revolution are examined. Subsequently, through an analytical perspective, their similarities and differences are comparatively evaluated at three levels: goals, instruments, and political strategies. The data collection method is library-based, relying on systematic note-taking from written sources, including books, scholarly articles, and academic research. In the data analysis phase, qualitative content analysis is employed; key themes related to fundamental concepts are extracted, coded, and organized into conceptual categories. Finally, based on a comparative framework, the discursive and strategic similarities and distinctions between the two movements are analyzed.

Results and Discussion

In this study, drawing upon an integrated theoretical framework of Social Identity Theory and Discourse Analysis, the historical and social contexts surrounding the emergence of the Muslim Brotherhood in Egypt and the Islamic Revolution of Iran were first systematically examined and compared in order to elucidate the processes of identity formation, crises of legitimacy, and structural conditions that shaped both movements. At this stage, through extensive review of library sources and systematic note-taking from theoretical, historical, and analytical works, key components such as type of leadership, organizational networks, social base, experience of repression, identity crisis, and the relationship between religion and politics were extracted and formulated into comparative indicators.

In the second step, the political objectives of the two movements were analyzed at three levels—Hasan al-Banna's thought, Sayyid Qutb's thought, and the contemporary approach of the Muslim Brotherhood on the one hand, and the discourse of the Islamic Revolution of Iran on the other—using qualitative content analysis. Fundamental concepts such as the revival of Islamic identity, state-building, popular participation, divine sovereignty, gradual reform, or revolutionary overthrow were coded and organized into analytical categories to enable comparison of their theoretical coherence, scope of objectives, and degree of institutionalization. Additionally, the transnational, civilizational, and nation-centered dimensions of each movement's objectives were separately examined and classified.

Table (1). Comparative comparison of political thought and historical contexts of the formation of the Muslim Brotherhood in Egypt and the Islamic Revolution in Iran

Analytical dimensions	Egyptian Muslim Brotherhood	Islamic Revolution of Iran
Historical context	British colonialism	Dependence on Western powers (America/West)
Structural transformation of the Islamic world	The fall of the Ottoman Caliphate	Decline of Pahlavi monarchy's legitimacy
Type of government	Dependent monarchy	Centralized and authoritarian monarchy
Identity crisis	The conflict between Islamic tradition and Western modernity	Conflict between political Islam and Western modernization
Cultural situation	The spread of secularism	Weakening of religious values in official politics
Economic situation	Class inequality, urban poverty	Class divide, development inequality
Effective social classes	Middle class, educated, religious people	Clergy, market, middle class, disadvantaged groups
Organizational networks	Cohesive party-social organization	Mosques, religious bodies, clergy network
Initial approach	Gradual reformism	Revolutionary and subversive protest
Discourse-centered	Islam as a comprehensive	Political Islam, independence,

	system of life	justice
Type of leadership	Organizational leadership (Hasan al-Banna, Sayyid Qutb)	Charismatic leadership (Imam Khomeini)
Experience of repression	Suppression in different periods	Suppression of opponents by the Pahlavi regime
Ultimate goal	Gradual Islamization of society and state	Establishment of an Islamic political system

Source: Research findings

Subsequently, the instruments of political action, methods of social mobilization, and strategies for attaining political power in both movements were comparatively analyzed. In this section, institutional structures, mobilization networks, patterns of political participation, modes of engagement with the existing state, and models of state-building were identified and organized into comparative tables. By combining historical description, discourse analysis, and structural comparison, the study sought to present a coherent account of the similarities and differences in the goals, instruments, and political strategies of the two movements.

Conclusion

The results of the comparative analyses presented in the three axes of political goals, tools of activism, and strategies for realizing political power and state-building of the Islamic Revolution of Iran and the Muslim Brotherhood of Egypt (with an emphasis on the new political approach) show that the Islamic Revolution of Iran and the Muslim Brotherhood of Egypt, despite their ideological and religious commonalities, have experienced very different practical and institutional paths within the framework of two distinct discourses and different constructions of "Islamic identity". By simultaneously benefiting from religious legitimacy, charismatic leadership, and extensive institutional networks, the Islamic Revolution was able to pursue its goals at the national and transnational levels in an institutionalized, organized, and comprehensive manner, and to implement the religious and revolutionary state-building model by establishing a dominant revolutionary discourse and redefining collective identity in the form of a revolutionary nation-state. In contrast, the Muslim Brotherhood, in its new political formation, has attempted to link Islamic identity with the requirements of institutionalized politics, electoral participation, party activity, and presence in the official structures of the Egyptian nation-state, by partially moving away from purely invitation-based or confrontational models. However, although this movement has enjoyed social capacities, educational networks, organizational cohesion, and reformist discourse, it has not been able to institutionalize its identity construction in the form of a stable and enduring political order due to the structural limitations of the Egyptian political system, security pressures, the fragility of the experience of participating in power, the inability to create a broad national consensus, and the lack of a sustainable institutional model to transform Islamic discourse into effective governance. From this perspective, the main difference between the two movements can be found in the distinction between the "revolutionary-institutional model" and the "reformative-participatory model." A model that, in the case of the Islamic Revolution, led to a transformation of the power structure and the establishment of new institutions, but in the case of the Muslim Brotherhood, remained mainly at the level of an attempt to enter power, influence public policy, and gradually reform from within existing structures.

Keywords: Political Thought; Islamic Revolution; Iran; Muslim Brotherhood of Egypt; Similarities; Differences.

References

- Abtahi, S. M. (2024). *Theories of revolution and the Islamic Revolution: A multi-causal approach to the political-social collapse of the Pahlavi regime*. Tehran: Qoumes Publishing. (In Persian)
- Akbari, A. and Hoseinpour, M. (2025). Islamic revolution and awareness in the thought and life of Imam Khomeini (RA). *Quarterly Scientific - Research Journal on Islamic Revolution*, 14(52), 1-18. (In Persian)
- Azoulay, R. (2015). The power of ideas. The influence of Hassan Al-Banna and Sayyid Qutb on the Muslim Brotherhood organization. *Przegląd Strategiczny*, (8), 171-182.
- Dalirpour, P. (2011). The prospects of political Islam in Egypt. *Ettela'at Political-Economic Monthly*, 25(9), 162-175. (In Persian)
- Dehghani Firouzabadi, S. J. (2010). *Foreign policy of the Islamic Republic of Iran*. Tehran: SAMT Publications. (In Persian)
- Derakhsha, J., & Nejati-Arani, M. R. (2018). A comparative study of the political Islam model of the Islamic Revolution of Iran and the Muslim Brotherhood of Egypt. *Quarterly Journal of International Cultural Relations Studies*, 4(8), 84-110. (In Persian)
- Eldeeb, A. M. (2023). Ideological Rapprochement of the Islamic Revolution and the Muslim Brotherhood. *World politics*, (4), 21-31.
- faramarzifard, M. J. , sadigh, M. E. and moghimi, S. (2024). The role of Islamic movements with the approach of the Muslim Brotherhood in the regional relations of Iran with Turkey and Saudi Arabia. *Islamic Revolution Research*, 13(1), 301-328. https://www.roir.ir/article_195576.html. (In Persian)
- Foucault, M. (1962). *The Archaeology of Knowledge, Translated by A. Sheridan*. London: Routledge.
- Fouzi, Y. (2025). *Concepts of political thought in the Islamic Revolution of Iran*. Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies Press. (In Persian)
- Ghasemi, B and Shahriyari, B . (2021). A Comparative Study of the Performance of the Islamic Revolution of Iran and the Egyptian Muslim Brotherhood in the State-Building Process. *Journal of Islamic Awakening Studies*, 10(1), 31-52. (In Persian)
- Ghasemi, M., Basiri, M. and Yazdani, E. (2020). The Relations of Islamic Republic of Iran with Muslim Brotherhood; From Strategic Alignment to

- Ideological Competition. *Political Strategic Studies*, 9(32 (62)), 35-67. (In Persian)
- Glombitza, O. (2022). Islamic Revolutionary Ideology and Its Narratives: The Continued Relevance of the Islamic Republic's Ideology. *Third World Quarterly*, 43(5), pp. 1156–1175.
- Golmohammadi, A. (2007). *Globalization, culture, and identity*. Tehran: Ney Publishing. (In Persian)
- Guardian Council (21 June 2026). *The Constitution of the Islamic Republic of Iran*. available at: <https://www.shora-gc.ir/fa/news/4707>. (In Persian)
- Hosseini, A. (2019). *The Islamic Revolution of Iran: Background and Events*. Tehran: Book of the Month Publications. (In Persian)
- Howarth, D. (2009). *Method and theory in political science*. Tehran: Strategic Studies Research Institute Press. (In Persian)
- Jenkins, R. (2002). *Social identity*. Tehran: Shirazeh Publishing. (In Persian)
- Kadivar, M. (2008). *Theories of state in Shi'i jurisprudence*. Tehran: Ney Publishing. (In Persian)
- Kakouei Dinki, I. (2022). *Cultural capital and social identity*. Tehran: Be-Andish Publishing. (In Persian)
- Khalidi, S. (2024). *Sayyid Qutb from Birth to Martyrdom*. Translated by Jalil Bahrami-Niya. Tehran: Ehsan Publications. (In Persian)
- Khameyar, A. (2011). *Iran and the Muslim Brotherhood, Factors of Convergence and Divergence*. Tehran: Institute for Thought-Makers of Noor Studies. (In Persian)
- Khomeini, R. (2000). *Sahifeh-ye Imam (Vols. 6, 9 & 21)*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Persian)
- Khomeini, R. (2013). *Velayat-e faqih (Islamic government)*. Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Persian)
- Mabon, S. (2023). *The struggle for supremacy in the Middle East: Saudi Arabia and Iran*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maghsoudi, M., Mohammadi, M., & Tohidfam, M. (2024). Political development in Iran after the Islamic revolution in the light of two "Iranian-Islamic" and "modern" discourses. *Research Letter of Political Science*, 19(4), 121-150. (In Persian)
- Mandaville, P. (2022). *Islam and politics* (3rd ed.). London: Routledge.
- Maqsoodi, M., Afrozi Espushani, M., Darvishpour, H., & Melabi, M. (2024). Examination of the Middle Class Attitudes Towards the Values of the Islamic

- Revolution at the Beginning of the Fifth Decade of the Revolution. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 2(4), 27-47. (In Persian)
- Mawdudi, A. A. (1967). *The Political Theory of Islam* (3rd ed.). Damascus: Dar al-Fikr. (In Arabic)
- Nazari, A. and Pirani, S. (2017). *Social Identity Theory and Identity Representation of ISIS Actions*. *National Studies Journal*, 18(70), 77-98. (In Persian)
- Nsera, H. (2022). Iran and the Muslim Brotherhood: Ideological Similarities and Historical Relations. *Strategiecs, Amman*, 6, 5. <https://strategiecs.com/en/analyses/iran-and-the-muslim-brotherhood-ideological-similarities-and-historical-relations>.
- Qaradawi, Y. (2015). *The Muslim Brotherhood, Seventy Years of Invitation*. Training and Jihad. Translated by Abdul-Aziz Salimi. Tehran: Ehsan Publications. (In Persian)
- Rahimian, M., Keshavarz Shokri, A. and Morshedizad, A. (2023). Content Analysis of the works of religious discourse written in the process of the Islamic Revolution based on the theory of James Paul Gee. *Research Letter of Political Science*, 18(3), 79-120. (In Persian)
- Sayed, M., 2022, The Muslim Brotherhood: From the Caliphate to the Modern Civic State. *Muslim Politics Review*, 1(2), 243-259.
- Schulze, R. (1994). *Geschichte der Islamischen Welt im 20. Jahrhundert*, Verl. C.H. Beck, München.
- Solomon, H., & Tausch, A. (2020). The demise of the Muslim Brotherhood in the Arab World?. *Jewish Political Studies Review*, 31(1/2), 171-209.
- Seyyed Qutb, E. (1979). *Milestones*, (6th ed.). Cairo: Dar al-Shorouk. (In Arabic)
- Seyyed Qutb, E. (1991). *In the Shade of the Qur'an*, (17th ed.). Cairo: Dar al-Shorouk. (In Arabic)
- Taghavi, S. M. N. (2001). The impact of types of legitimacy on political participation with a focus on the legitimacy of religious government and theories of velayat-e faqih. *Islamic Government Quarterly*, 20, 189-208, <http://noo.rs/HF3QV>. (In Persian)
- Taghavi, S. M. N. (2005). *Religion and the democratic foundations*. Tehran: Institute for Culture and Islamic Thought Press. (In Persian)
- Taghavi, S. M. N. (2024). Political Islam; From "Excommunication discourse" to

"Proliferation Discourse" (with the focus on the opinions of Seyyed Qutb and Imam Khomeini). *Research Letter of Political Science*, 19(2), 47-76, <https://doi.org/10.22034/ipsa.2024.515>. (In Persian)

Vaezi, S. M. (2012). *Political crises and social movements in the Middle East: Theories and trends*. Tehran: Office for Political and International Studies Press. (In Persian)

Wagemakers, J. (2022). *The Muslim brotherhood: ideology, history, descendants*. Amsterdam University Press.

Zawawi, M.; Kholil, A.; Rarasati, I. and Firmansyah, D. (2025). Insights Beyond the Revolution of Iran: A Review of Moral and Philosophical Values in the Political Realm of Imam Ayatollah Khomeini. *Fikri: Jurnal Kajian Agama, Sosial dan Budaya*, 9(2), pp. 313-327.

وجوه اشتراک و افتراق اندیشه سیاسی انقلاب اسلامی ایران و اخوان المسلمین مصر: تحلیل تطبیقی اهداف، ابزارها، و راهبردهای سیاسی

سجاد تراب^۱ * سیدمحمدناصر تقوی^۲ بهروز رشیدی^۳

۱. دانشجوی دکتری رشته علوم سیاسی، گرایش اندیشه‌های سیاسی، گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. استادیار، دکترای علوم سیاسی، گرایش اندیشه سیاسی، گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۳. استادیار، دکترای جامعه‌شناسی سیاسی، گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: <https://www.samimnoor.ir/view/fa/SimilarityResult?ItemID=53120663844/2%>

20.1001.1.1735790.1404.21.1.5.9

چکیده

این پژوهش به تحلیل تطبیقی انقلاب اسلامی ایران و اخوان المسلمین مصر با تمرکز بر اهداف، ابزارها، و راهبردهای تحقق قدرت سیاسی پرداخته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که انقلاب اسلامی ایران و اندیشه سیاسی نوین اخوان المسلمین مصر، با وجود اشتراک در هدف کلان احیای هویت اسلامی و حضور دین در عرصه سیاست، در سطح اهداف عملی، ابزارهای کنشگری، و راهبردهای تحقق قدرت سیاسی، تفاوت‌های معناداری دارند. انقلاب اسلامی ایران، اهداف خود را در قالب دگرگونی بنیادین نظم سیاسی موجود و تأسیس حکومتی دینی صورت‌بندی کرد و با اتکا به رهبری دینی، بسیج فراگیر مردمی، شبکه‌های اجتماعی-مذهبی، و گفتمان انقلابی، توانست قدرت سیاسی را تصرف و به نهادسازی پایدار تبدیل کند. در مقابل، اخوان المسلمین، دست‌کم در ابتدای تأسیس و شکل‌گیری، اهداف اسلامی خود را نه در قالب گسست انقلابی از نظم موجود، بلکه در چارچوب بازتعریف تدریجی نسبت دین و دولت، اصلاح نهادی، و سازگاری مشروط با قواعد دولت مدرن دنبال کرده است. این جریان با بهره‌گیری از فعالیت حزبی، رقابت انتخاباتی، و شبکه‌های تربیتی-اجتماعی، کوشیده است از مسیر انباشت سرمایه اجتماعی و نفوذ تدریجی در ساختار رسمی، به قدرت نزدیک شود؛ اما وابستگی به فرصت‌های سیاسی، فشار ساختارهای اقتدارگرا، و نبودن امکان تثبیت نهادی، راهبرد آن را به کنشگری اصلاحی و مشارکت‌جویانه محدود کرد. هرچند سید قطب، که در زندان رادیکالیزه‌تر شد، (دست‌کم در حوزه نظری)، به تغییرات بنیادین نظام‌های سیاسی، نه تنها در مصر، بلکه در کل جهان چشم داشت.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۱۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۳/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۱۸

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

اندیشه سیاسی،
انقلاب اسلامی، ایران،
اخوان المسلمین مصر،
وجوه اشتراک، وجوه
افتراق

* نویسنده مسئول:

سیدمحمدناصر تقوی

پست الکترونیک: smn.taghavi@iaui.ir

مقدمه

تحولات سیاسی جهان اسلام در سده معاصر نشان می‌دهد که جنبش‌های اسلام‌گرا با وجود اشتراک در مبانی اعتقادی و الهام‌گیری از آموزه‌های دینی، در سطح اهداف سیاسی، ابزارهای کنشگری، و راهبردهای عملی، تفاوت‌های چشمگیری داشته‌اند. در این میان، اندیشه سیاسی انقلاب اسلامی ایران و جنبش اخوان المسلمین مصر، به عنوان دو الگوی برجسته و اثرگذار بر سپهر سیاست اسلامی معاصر، همواره مورد توجه پژوهشگران بوده‌اند؛ زیرا، هردو با داعیه احیای هویت اسلامی در عرصه سیاست و بازتعریف نسبت دین و قدرت، نقش مهمی در تحولات منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای داشته‌اند. با این حال، تفاوت در زمینه‌های تاریخی، ساختارهای اجتماعی، تجربه دولت‌سازی، و شیوه‌های کنش سیاسی، مسیرهای متمایزی را پیش روی این دو جریان گذاشته است؛ از این رو، تبیین شباهت‌ها و تفاوت‌های اندیشه سیاسی آن‌ها، اهداف، ابزارها، و راهبردهای قدرت سیاسی آن‌دو، نه تنها به فهم دقیق‌تر منطق درونی جنبش‌های اسلام‌گرا کمک می‌کند، بلکه امکان تحلیل الگوهای متفاوت تحقق حاکمیت دینی و راهبردهای بسیج سیاسی در جهان اسلام را نیز فراهم می‌سازد. بر این اساس، هدف اصلی پژوهش حاضر، تحلیل تطبیقی اهداف، ابزارها، و راهبردهای سیاسی در اندیشه سیاسی انقلاب اسلامی ایران و اخوان المسلمین نوین مصر و تبیین شباهت‌ها و تفاوت‌های بنیادین آن‌ها است.

با توجه به اهمیت موضوع، یکی از دغدغه‌های ذهنی پژوهشگر، که زمینه انجام پژوهش حاضر را فراهم کرد، پاسخ به این پرسش بوده است که «با وجود اشتراک در مبانی دینی و آرمان احیای حاکمیت اسلامی، چرا اندیشه سیاسی انقلاب اسلامی ایران و اخوان المسلمین مصر در اهداف عملی، ابزارهای کنش، و راهبردهای تحقق قدرت سیاسی، به مسیرهای متفاوتی منتهی شده‌اند؟» این پژوهش بر این فرضیه استوار است که «تفاوت شرایط تاریخی و ساختارهای اجتماعی-سیاسی، نوع رهبری و سازمان‌دهی، و نیز نحوه تفسیر نسبت دین و دولت، سبب شده است که انقلاب اسلامی ایران به شکل‌گیری الگویی مبتنی بر تأسیس و تثبیت ساختار حکومتی دینی منجر شود، در حالی که اخوان المسلمین مصر در دو دهه گذشته با گذار از رویکرد انقلابی به رویکرد اصلاحی، تحقق اهداف اسلامی را نه در براندازی نظم سیاسی موجود، بلکه در مشارکت تدریجی، رقابت انتخاباتی، و اصلاح درون‌ساختاری دولت مدرن دنبال کرده است.

۱. پیشینه پژوهش

در میان پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه اندیشه سیاسی انقلاب اسلامی و جنبش‌های اسلامی معاصر، برخی آثار با تمرکز بر تحلیل تطبیقی ساختارهای ایدئولوژیک و راهبردهای سیاسی، زمینه مناسبی را برای فهم شباهت‌ها و تفاوت‌های گفتمان‌های اسلامی فراهم کرده‌اند؛ برای نمونه، تقوی (۱۴۰۳) در مقاله‌ای با عنوان «اسلام سیاسی؛ از گفتمان تکفیر تا گفتمان تکثیر (با درنگی بر آراء سید قطب و امام خمینی)» با رویکرد تحلیل گفتمان، به بررسی مفهومی اسلام سیاسی و مقایسه اندیشه سید قطب و امام خمینی در چارچوب دو قرائت متفاوت از نسبت دین و قدرت پرداخته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که تفاوت‌های بنیادین در مبانی فکری و برداشت از قدرت سیاسی، به شکل‌گیری دو گفتمان متمایز انجامیده است. نقطه قوت پژوهش یادشده، تمرکز آن بر سطح گفتمانی و مفهومی است، اما کمتر به تبیین الگوهای دولت‌سازی توجه داشته است.

قاسمی و شهریاری (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تطبیقی عملکرد انقلاب اسلامی ایران و اخوان المسلمین مصر در فرایند دولت‌سازی»، عوامل موفقیت انقلاب اسلامی ایران و ناکامی اخوان المسلمین در دولت‌سازی را بررسی کرده‌اند. یافته‌های این پژوهش حاکی از این است که موفقیت ایران، ناشی از پیوند میان رهبری دینی، نظریه ولایت فقیه، و سازوکارهای مردم‌سالاری دینی بود؛ اما اخوان المسلمین، به دلیل ناتوانی در ارائه نظریه سیاسی اجماع‌ساز و تبدیل پایگاه اجتماعی به ساختار پایدار حکمرانی، در دولت‌سازی ناکام ماند. نقطه قوت پژوهش، تبیین تطبیقی نقش مبانی فکری در دولت‌سازی، و نقطه ضعف آن، کم‌توجهی به متغیرهای نهادی، اجتماعی، و بین‌المللی بوده است.

نصرا (۲۰۲۲) در مقاله‌ای با عنوان «ایران و اخوان المسلمین: شباهت‌های ایدئولوژیک و روابط تاریخی»، پیوندهای فکری و تاریخی میان انقلاب اسلامی ایران و جریان اخوان المسلمین را بررسی کرده و نشان داده است که چگونه اندیشه‌های اسلام سیاسی متفکران شیعه و سنی بر یکدیگر تأثیر متقابل داشته‌اند. نتایج پژوهش یادشده حاکی از این است که مفاهیمی چون وحدت اسلامی، نگاه انتقادی به غرب، و تأکید بر احیای نظم سیاسی اسلامی، زمینه همگرایی و تعامل فکری میان ایران و اخوان المسلمین را فراهم کرده است. از

1. Hani Nsera

نقاط قوت پژوهش می‌توان به تمرکز بر ابعاد ایدئولوژیک و تاریخی روابط اشاره کرد و کم‌توجهی به تفاوت‌های نهادی و شرایط سیاسی متفاوت دو جریان نیز از نقاط ضعف آن به‌شمار می‌آید.

الدیب^۱ (۲۰۲۳) نیز در مقاله‌ای با عنوان «همگرایی ایدئولوژیک بین انقلاب اسلامی و اخوان المسلمین»، زمینه‌های تاریخی و فکری نزدیکی این دو جنبش اسلامی به یکدیگر را از دهه ۱۹۵۰ تاکنون بررسی کرده و تأثیر رویدادهایی مانند انقلاب اسلامی ایران و تحولات منطقه‌ای را بر شکل‌گیری این رابطه واکاوی نموده است. نتایج پژوهش حاکی از این است که باوجود تفاوت‌های مذهبی شیعه و سنی، شباهت‌های ایدئولوژیک و اهداف سیاسی مشترک، موجب شکل‌گیری نوعی همگرایی و تعامل میان این دو جریان شده و این رابطه در تحولات منطقه، به‌ویژه پس از انقلاب ۲۰۱۱ مصر، اثرگذار بوده است. از نقاط قوت پژوهش می‌توان به رویکرد تاریخی-تحلیلی و توجه به تحولات منطقه‌ای اشاره کرد و غلبه نگاه جانبدارانه و کم‌توجهی به ابعاد ساختاری و داخلی هر دو جریان نیز از نقاط ضعف آن به‌شمار می‌آید.

در کنار این رویکردهای تطبیقی، بخشی از ادبیات پژوهشی بر تبیین مبانی نظری و گفتمانی اندیشه سیاسی انقلاب اسلامی تمرکز دارد؛ برای نمونه، فوزی (۱۴۰۴) در کتاب «مفاهیم اندیشه سیاسی انقلاب اسلامی ایران» با بازسازی نظام مفهومی این گفتمان برپایه منابع دینی و تاریخی، بر استقلال معرفتی و هویت ترکیبی آن تأکید کرده و نشان می‌دهد که این اندیشه از پیوند سنت اسلامی، تجربه تاریخی، و شرایط اجتماعی معاصر شکل گرفته است؛ نوشته‌ای که در تبیین بنیان‌های نظری انقلاب اسلامی غنی است، اما آن را با جریان‌های اسلام‌گرای دیگر مقایسه نکرده است.

در همین چارچوب، اکبری و حسین‌پور (۱۴۰۳) در مقاله «انقلاب اسلامی و آگاهی‌بخشی در اندیشه و سیره امام خمینی (ره)» بر نقش آگاهی سیاسی در بسیج اجتماعی و پیوند میان رهبری و مردم تأکید کرده و آن را یکی از ارکان پویایی انقلاب اسلامی معرفی نموده‌اند؛ تحلیلی که بعد کنشگرانه اندیشه انقلاب را روشن می‌کند، ولی فاقد رویکرد تطبیقی با جنبش‌های اسلامی دیگر است.

1. Amr Mohamed Eldeeb

در سطحی کلان‌تر، گلوبیتسا^۱ (۲۰۲۲) در کتاب «ایدئولوژی انقلاب اسلامی و روایت‌های آن: تداوم اهمیت ایدئولوژی جمهوری اسلامی»، با تمرکز بر استمرار گفتمان‌های مهمی مانند استقلال، مقاومت، و ضدامپریالیسم، نشان می‌دهد که ایدئولوژی انقلاب اسلامی، همچنان چارچوب تعیین‌کننده‌ای در سیاست داخلی و خارجی ایران به‌شمار می‌آید؛ با این حال، این پژوهش نیز بیش از اینکه بر مقایسه جنبش‌های اسلامی تمرکز کند، بر پویایی درونی گفتمان انقلاب تأکید دارد.

افزون بر این، زاوی^۲ و دیگران (۲۰۲۴) در مقاله «بینش‌هایی فراتر از انقلاب ایران: مروری بر ارزش‌های اخلاقی و فلسفی در عرصه سیاسی امام آیت‌الله خمینی» سیاست در اندیشه امام را در امتداد اخلاق اسلامی دانسته و بر پیوند عمیق فلسفه اخلاق با کنش سیاسی تأکید کرده‌اند؛ تحلیلی که لایه‌های هنجاری اندیشه انقلاب را برجسته می‌کند، اما فاقد بررسی تطبیقی با جریان‌هایی مانند اخوان المسلمین است.

اگرچه هریک از پژوهش‌های یادشده، بخشی از ابعاد نظری، سازمانی، یا کارکردی جریان‌های اسلام‌گرا را مشخص کرده‌اند، اما کمتر پژوهشی به‌گونه‌ای جامع و هم‌زمان، اقدام به مقایسه اهداف، ابزارها، و راهبردهای سیاسی انقلاب اسلامی ایران و اخوان المسلمین مصر کرده است؛ کاستی‌ای که ضرورت انجام پژوهش حاضر را در قالب تحلیلی-تلفیقی و چندبعدی آشکار می‌کند.

۲. چارچوب نظری پژوهش

چارچوب نظری این پژوهش بر تلفیق تحلیلی دو رهیافت هویت اجتماعی و تحلیل گفتمان استوار است، تا از رهگذر پیوند میان سازوکارهای هویت‌سازی جمعی و نظام‌های معناپرداز گفتمانی، ابعاد همگرایی و واگرایی این دو اندیشه سیاسی در جهان اسلام تبیین شود.

● **نظریه هویت اجتماعی:** نخستین بار هنری تاجفل^۳ این نظریه را مطرح کرد (نظری و پیرانی، ۱۳۹۶، ۸۰). تاجفل، هویت اجتماعی را با عضویت گروهی پیوند می‌زند و آن را متشکل از سه عنصر احساسی، شناختی، و ارزشی می‌داند (گل محمدی، ۱۳۸۶، ۲۲۳).

1. Glombitza
2. Zawawi
3. Henri Tajfel

هویت اجتماعی و گروهی، مجموعه‌ای از ویژگی‌های اجتماعی، فرهنگی، روانی، فلسفی، زیستی، و تاریخی همسان است که بر یگانگی یا همانندی اعضای آن دلالت می‌کند و آن را در یک ظرف زمانی و مکانی معین، به‌گونه‌ای مشخص، پذیرفتنی، و آگاهانه از گروه‌های دیگر متمایز می‌سازد (جنکینز، ۱۳۸۱، ۵). هویت اجتماعی، احساس تعلق و همبستگی به یک جامعه و گروه است؛ به‌گونه‌ای که عضو یک گروه از گروه‌های دیگر متمایز باشد و فرد در مقابل معیارها و ارزش‌های گروه خودی، احساس تعهد و تکلیف کند (نظری و پیرانی، ۱۳۹۶، ۷۸). در جوامع اسلامی، هویت اجتماعی، فقط برپایه وابستگی‌های عرفی یا منافع مادی شکل نمی‌گیرد، بلکه به‌شدت با مؤلفه‌های دینی، اعتقادی، و نمادهای مقدس پیوند خورده است. دین اسلام، به‌عنوان یک نظام معنایی فراگیر، چارچوب مشترکی برای تعریف «ما» فراهم می‌کند که می‌تواند فراتر از مرزهای قومی، زبانی، و جغرافیایی عمل کند. مفاهیمی مانند امت اسلامی، برادری دینی، و تکلیف شرعی، لایه‌ای فرامادی به هویت اجتماعی می‌بخشند و باعث می‌شوند افراد، تعلق گروهی خود را نه تنها یک انتخاب اجتماعی، بلکه بخشی از تعهد الهی و مسئولیت ایمانی تلقی کنند. «تأکید آموزه‌های اسلامی بر عدالت، کرامت انسانی، و برابری مؤمنان می‌تواند مقایسه‌های اجتماعی منفی و احساس محرومیت نسبی را کاهش دهد و زمینه شکل‌گیری هویت فراگیرتر را فراهم کند» (کاکویی دینکی، ۱۴۰۱، ۱۰۶). افزون‌بر این، هویت اجتماعی در جوامع اسلامی، به‌شدت از حافظه تاریخی و روایت‌های جمعی از گذشته تأثیر می‌پذیرد. رویدادهای تاریخی، تجربه‌های مشترک از استعمار، مقاومت، پیروزی یا شکست، و نیز خاطره‌های دینی و آیینی، نقش مهمی در شکل‌دهی به تصویر «ما» و «دیگران» دارند. این حافظه تاریخی، از طریق مناسک مذهبی، آیین‌های جمعی، آموزش دینی، و گفتمان‌های رسمی بازتولید می‌شود و به هویت اجتماعی عمق و تداوم می‌بخشد.

● نظریه تحلیل گفتمان: مفهوم «گفتمان» به‌مثابه یک چارچوب نظری پیشرفته، در اندیشه‌های ارنستو لاکلاو و شنتال موفه^۱ صورت‌بندی شده و بر نقش تعیین‌کننده معانی، ایده‌ها، و الگوهای اجتماعی در سامان‌یابی زیست سیاسی تأکید دارد (هوارت، ۱۳۸۸،

1. Ernesto Laclau and Chantal Mouffe

۱۹۵-۱۹۶). گفتمان‌ها، تنها بازتاب‌دهنده فرایندهایی در بخش‌های دیگر جامعه، مانند اقتصاد یا سیاست، نیستند، بلکه عناصر و اقدامات مربوط به همه بخش‌های جامعه را به هم ربط می‌دهند. معانی از درون گفتمان‌ها پدیدار می‌شوند و هر کردار و متنی درون گفتمان معنا می‌یابد (مقصودی و دیگران، ۱۴۰۳، ۱۳۱). تحلیل گفتمان، عبارت است از فراتر رفتن از صورت‌های قابل مشاهده زبان، رسیدن به زمینه‌های اجتماعی، و کشف رابطه متقابل میان زبان و فرایندهای اجتماعی (رحیمیان، ۱۴۰۲، ۸۷). در چارچوب تحلیل گفتمان، گفتمان را نمی‌توان فقط به یک گزاره یا مجموعه پراکنده و تصادفی از جملات و قضاوت‌ها فروکاست، بلکه باید آن را ساختار منظم و درهم‌تنیده‌ای از مفاهیم، گزاره‌ها، و معانی دانست که در چارچوب منطق معنایی مشترکی سازمان می‌یابد (فوکو، ۱۸۶۲، ۱۱۷-۱۱۸). گفتمان‌ها، متصل و تغییرناپذیر نیستند، بلکه چون حاصل مفصل‌بندی هویت‌های زبانی متمایز و سیال‌اند، در طول زمان، دستخوش تغییر شکلی و ماهوی می‌شوند (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۹، ۱۸۸-۱۸۷).

۳. روش پژوهش

این پژوهش از نظر روش‌شناسی، ماهیتی توصیفی-تحلیلی دارد؛ به این معنا که ابتدا زمینه‌های تاریخی و اجتماعی شکل‌گیری اخوان المسلمین و انقلاب اسلامی بررسی، و سپس (با رویکردی تحلیلی) شباهت‌ها و تفاوت‌های اندیشه سیاسی انقلاب اسلامی ایران و اندیشه سیاسی اخوان المسلمین در سه سطح اهداف، ابزارها، و راهبردهای سیاسی ارزیابی تطبیقی شده است. ابزارهای گردآوری داده‌ها، کتابخانه‌ای و مبتنی بر فیش‌برداری نظام‌مند آثار مکتوب (کتاب‌ها، مقاله‌های علمی و پژوهش‌های دانشگاهی) بوده است. در مرحله تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده شده است؛ به این شکل که مضامین اصلی مرتبط با مفاهیم بنیادین، استخراج، کدگذاری، و در قالب مقوله‌های مفهومی سامان‌دهی شده‌اند و سپس، براساس الگوی مقایسه‌ای، شباهت‌ها و تمایزهای گفتمانی و راهبردی دو جریان تحلیل شده است.

۴. اندیشه سیاسی و زمینه‌های تاریخی شکل‌گیری اخوان المسلمین مصر و

انقلاب اسلامی ایران

این بخش به بررسی اندیشه‌های سیاسی و زمینه‌های تاریخی شکل‌گیری اخوان المسلمین مصر

و انقلاب اسلامی ایران می‌پردازد؛ دو پدیده مهم در تاریخ معاصر جهان اسلام که در بستر تحولات سیاسی، اجتماعی، و فرهنگی ویژه‌ای ظهور کردند. اخوان المسلمین در واکنش به سلطه استعمار، نفوذ الگوهای غربی، ضعف ساختارهای سیاسی و اجتماعی، و بحران هویت در مصر شکل گرفت و کوشید اسلام را به عنوان مبنایی برای اصلاح جامعه و سامان‌دهی قدرت سیاسی مطرح کند. انقلاب اسلامی ایران نیز در شرایطی متفاوت، اما در پیوند با برخی دغدغه‌های مشترک، همچون مخالفت با وابستگی، استبداد، و سکولاریسم رخ داد و با ارائه الگویی مبتنی بر حکومت دینی، نظم سیاسی موجود را به چالش کشید؛ ازاین‌رو، مطالعه تطبیقی این دو جریان، زمینه مناسبی برای فهم پیوند میان اندیشه دینی، تحولات تاریخی، و کنش سیاسی در جهان اسلام فراهم می‌کند.

۱-۴. اخوان المسلمین

اخوان المسلمین در سال ۱۹۲۸ در بستر تحولات عمیق سیاسی و اجتماعی مصر زیر استعمار بریتانیا و با تأثیرپذیری از اندیشه‌های حسن البنا و سید قطب شکل گرفت. فروپاشی خلافت عثمانی، گسترش نفوذ فرهنگی و سیاسی غرب، و شکل‌گیری دولت‌ملت‌های جدید در جهان عرب، سبب شکل‌گیری نوعی بحران هویت در میان جوامع اسلامی شد که واکنش‌های متنوعی را برانگیخت. حاکمیت سلطنتی وابسته، شکاف طبقاتی، نابرابری اقتصادی، و گسترش الگوهای سکولار غربی در مصر، زمینه اجتماعی مناسبی را برای ظهور جنبشی اسلامی با عنوان «اخوان المسلمین» در این کشور فراهم کرد؛ جنبشی که خواهان بازگشت اسلام به عرصه عمومی و بازتعریف نظم سیاسی بر مبنای شریعت بوده است (دلیرپور، ۱۳۹۰، ۱۷۱-۱۶۹).

ابتدا حسن البنا رهبر این جنبش بود و پس از ترور او در سال ۱۹۴۹، رهبران موقتی داشت، تا اینکه حسن الهضیبی در سال ۱۹۵۱ به عنوان مرشد عام دوم انتخاب شد. پس از او، به ترتیب عمر التلمسانی (۱۹۷۲-۱۹۸۶)، محمد حامد ابوالنصر (۱۹۸۶-۱۹۸۶)، مصطفی مشهور (۲۰۰۲-۱۹۹۶)، مأمون الهضیبی (۲۰۰۴-۲۰۰۲)، و محمد مهدی عاکف (۲۰۱۰-۲۰۰۴)، رهبری این جماعت را به عهده داشتند. در ادامه، محمد بدیع از سال ۲۰۱۰ به عنوان مرشد عام هشتم اخوان المسلمین انتخاب شد و با وجود فشارها و سرکوب شدید پس از تحولات سیاسی مصر در سال ۲۰۱۳، همچنان به طور رسمی به عنوان رهبر این سازمان

شناخته می‌شود.

اندیشه سیاسی کلی این جنبش بر این مبنا استوار است که اسلام، تنها یک دین فردی نیست، بلکه نظامی جامع برای سامان‌دهی زندگی اجتماعی و سیاسی مسلمانان به‌شمار می‌آید؛ از این رو، هدف اصلی این جریان، برپایی جامعه و حکومتی مبتنی بر شریعت اسلامی از طریق اصلاح تدریجی فرد، خانواده، و جامعه است. در این چارچوب، اخوان المسلمین، راهبرد خود را بر سه محور «دعوت»، «تربیت»، و «جهاد» بنا نهاد؛ به این معنا که ابتدا با فعالیت‌های فرهنگی و تبلیغی اقدام به آگاهی‌بخشی دینی می‌کند، سپس، از طریق تربیت تشکیلاتی نیروهای متعهد به سازمان‌دهی اجتماعی دست می‌زند، و سرانجام، برای تحقق حاکمیت اسلام در عرصه سیاسی تلاش می‌کند. از دیدگاه این جریان، تشکیل حکومت اسلامی، مرحله نهایی یک فرایند تدریجی اصلاحی است که باید با بسیج اجتماعی، کار تشکیلاتی، و مشارکت سیاسی تحقق یابد (قرضاوی، ۱۳۹۴، ۴۷-۴۵).

تجربه‌های پی‌اپی سرکوب سیاسی، بازداشت‌های گسترده، و حذف سازمان‌یافته اخوان المسلمین از عرصه رسمی قدرت، به‌ویژه در دوره حکومت جمال عبدالناصر، نقش مهمی در دگرگونی بخشی از گفتمان فکری این جنبش داشته است (خالدی، ۱۴۰۳، ۹۷-۹۴). این تحولات، زمینه‌ساز شکل‌گیری قرائت‌های رادیکال‌تری در این جنبش شد که برجسته‌ترین نمود آن را می‌توان در اندیشه‌های سید قطب مشاهده کرد. سید قطب، اندیشه سیاسی این جریان را از سطح اصلاح‌گرایی تدریجی حسن البنا، به‌سوی سطحی ایدئولوژیک‌تر و تقابلی‌تر سوق داد. مفاهیمی همچون «جاهلیت مدرن»، «حاکمیت الهی» (حاکمیت الله)، و ضرورت گسست از نظم سیاسی موجود، در آثار سید قطب، به‌ویژه «معالم فی الطريق»، بیانگر واکنش تند به تجربه دولت اقتدارگرا و شکست برنامه اصلاح از درون بود (رونی آزولای^۱، ۲۰۱۵، ۱۷۸-۱۷۵).

با گذر زمان و به‌ویژه در نتیجه تجربه‌های متراکم اخوان المسلمین در رویارویی با دولت‌های اقتدارگرا، مشارکت محدود در فرایندهای انتخاباتی، حضور در نهادهای مدنی و صنفی، و سرانجام، تجربه کوتاه مدت دسترسی به قدرت پس از تحولات سال ۲۰۱۱، اندیشه سیاسی این جنبش وارد مرحله جدیدی از بازاندیشی و تعدیل شد. در این مرحله، اخوان،

1. Azoulay

ناگزیر به بازتعریف نسبت خود با مفاهیمی مانند دولت مدرن، دموکراسی، قانون اساسی، تفکیک قوا، و مشارکت سیاسی شد و کوشید، ضمن فاصله‌گذاری نسبی با قرائت‌های رادیکال، اصول کلی پیشین خود را با واقعیت‌های نهادی و سیاسی جدید هماهنگ کند.

۲-۴. انقلاب اسلامی ایران

انقلاب اسلامی ایران، دستاورد همگرایی طیف متنوعی از نیروهای اجتماعی و فکری بود؛ از روحانیت و نیروهای مذهبی سنتی گرفته تا بازاریان، طبقه متوسط شهری، دانشجویان، روشنفکران دینی، نیروهای ملی‌گرا، و حتی برخی جریان‌های چپ و عدالت‌خواه که هریک با انگیزه‌ها و چارچوب‌های فکری متفاوت در مخالفت با نظام پهلوی مشارکت داشتند؛ با این حال، در میان این تنوع اجتماعی و اندیشگی، گفتمان اسلامی، به تدریج نقش مسلط یافت و توانست میان مطالبات مختلف اجتماعی، نوعی پیوند معنایی ایجاد کند. این گفتمان با تأکید بر مفاهیمی مانند عدالت اجتماعی، مبارزه با استبداد، استقلال از قدرت‌های خارجی، و بازگشت به هویت دینی، ظرفیت بالایی برای بسیج لایه‌های گوناگون جامعه داشت و از طریق شبکه‌های مذهبی و رهبری کاریزماتیک امام خمینی (ره) به چارچوب اصلی تفسیر و هدایت انقلاب تبدیل شد (حسینی، ۱۳۹۹، ۳۶-۳۲). در واقع، بسیاری از نیروهای اجتماعی با گرایش‌های فکری متفاوت از ملی‌گرایان تا بخشی از روشنفکران و حتی برخی جریان‌های چپ-در مرحله مبارزه با حکومت پهلوی در چارچوب این گفتمان یا در هم‌پوشانی با آن قرار گرفتند؛ از این رو، انقلاب اسلامی را می‌توان نتیجه شکل‌گیری یک ائتلاف گسترده اجتماعی دانست که سرانجام، اندیشه اسلامی، به دلیل برخورداری از پایگاه اجتماعی گسترده‌تر، شبکه‌های سازمان‌دهی مؤثر، و رهبری منسجم، توانست به گفتمان مسلط در تعریف اهداف انقلاب و سامان‌دهی نظام سیاسی پس از پیروزی آن تبدیل شود.

اسلام سیاسی از دیدگاه جامعه ایرانی، به معنای این است که اسلام با وصف «جامعیت» خود، هم در حوزه فردی و هم در حوزه اجتماعی حاضر بوده و حرفی برای گفتن داشته باشد. اسلام سیاسی، نفی اسلام خزیده در کنج عزلت، اسلام شخصی، و اسلام جدا افتاده از سیاست و اجتماع است (تقوی، ۱۳۸۴، ۱۲۹-۱۰۲). در همین راستا، اصل دوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، بیانگر مبانی نظری و ایدئولوژیک نظام سیاسی برآمده از انقلاب

اسلامی است و چارچوب اندیشه سیاسی این انقلاب را ترسیم می‌کند. براساس این اصل، جمهوری اسلامی بر ایمان به اصولی همچون توحید و حاکمیت مطلق خداوند، وحی الهی به عنوان مبنای قانون‌گذاری، معاد، عدل الهی، امامت و رهبری مستمر، و همچنین، کرامت و آزادی مسئولانه انسان استوار است. این مؤلفه‌ها نشان می‌دهد که اندیشه سیاسی انقلاب اسلامی بر پیوند میان دین و سیاست و برقراری نظامی مبتنی بر ارزش‌های اسلامی تأکید دارد؛ به گونه‌ای که مشروعیت و جهت‌گیری حکومت، از تعالیم دینی و رهبری دینی سرچشمه می‌گیرد. در همین چارچوب، اصل دوم ابزارهای تحقق این نظام را نیز مشخص می‌کند؛ از جمله اجتهاد مستمر فقها برای انطباق قوانین با کتاب و سنت، بهره‌گیری از علوم و تجارب بشری در اداره جامعه، و نفی هرگونه ستمگری، سلطه‌پذیری و سلطه‌گری (قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اصل دوم). این اصل نشان می‌دهد که اندیشه سیاسی انقلاب اسلامی، ترکیبی از حاکمیت الهی، نقش رهبری دینی، عدالت اجتماعی، و استقلال همه‌جانبه جامعه اسلامی است.

پس از بررسی منابع پرشمار تاریخی و تحلیلی و استخراج مفاهیم و مؤلفه‌های اصلی، زمینه‌های تاریخی و اجتماعی شکل‌گیری اخوان المسلمین و انقلاب اسلامی ایران به شرح جدول شماره (۱) تدوین ارائه شد.

جدول شماره (۱). مقایسه اندیشه سیاسی و زمینه‌های تاریخی شکل‌گیری اخوان المسلمین مصر و انقلاب اسلامی ایران

ابعاد تحلیلی	اخوان المسلمین مصر	انقلاب اسلامی ایران
بستر تاریخی	استعمار بریتانیا	وابستگی به قدرت‌های غربی (آمریکا/غرب)
تحول ساختاری جهان اسلام	سقوط خلافت عثمانی	افول مشروعیت سلطنت پهلوی
نوع حکومت	سلطنت وابسته	سلطنت متمرکز و اقتدارگرا
بحران هویت	تعارض سنت اسلامی و مدرنیته غربی	تعارض اسلام سیاسی و نوسازی غرب‌گرایانه
وضعیت فرهنگی	گسترش سکولاریسم	تضعیف ارزش‌های دینی در سیاست رسمی
وضعیت اقتصادی	ناابرابری طبقاتی، فقر شهری	شکاف طبقاتی، نابرابری توسعه
طبقات اجتماعی مؤثر	طبقه متوسط، تحصیل کرده، مذهبیون	روحانیت، بازار، طبقه متوسط، اقشار محروم
شبکه‌های سازمانی	تشکیلات منسجم حزبی-اجتماعی	مساجد، هیئت‌های مذهبی، شبکه روحانیت
رویکرد اولیه	اصلاح‌گرایی تدریجی	اعتراض انقلابی و براندازانه
گفتمان محوری	اسلام به مثابه نظام جامع زندگی	اسلام سیاسی، استقلال، عدالت
نوع رهبری	رهبری سازمانی (حسن‌البناء، سید قطب)	رهبری کاریزماتیک (امام خمینی)
تجربه سرکوب	سرکوب در دوره‌های مختلف	سرکوب مخالفان توسط رژیم پهلوی
هدف نهایی	اسلامی‌سازی تدریجی جامعه و دولت	تأسیس نظام سیاسی اسلامی

منبع: یافته‌های پژوهش

۵. مقایسه اهداف سیاسی گفتمان انقلاب اسلامی و اخوان المسلمین نوین مصر

اصل سوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اهداف عملی و کارکردی نظام جمهوری اسلامی را برای تحقق مبانی انقلاب اسلامی تبیین می‌کند. این اصل، دولت را موظف می‌داند که همه امکانات خود را برای تحقق مجموعه‌ای از اهداف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، و فرهنگی به کار گیرد که درواقع، ترجمان عملی آرمان‌های انقلاب اسلامی است. ازجمله این اهداف می‌توان به گسترش فضایل اخلاقی و مبارزه با فساد، ارتقای آگاهی عمومی و توسعه آموزش، تقویت پژوهش و پیشرفت علمی، طرد استعمار و جلوگیری از نفوذ بیگانگان، محو استبداد و انحصارطلبی، تأمین آزادی‌های سیاسی و اجتماعی در چارچوب قانون، و مشارکت عمومی مردم در تعیین سرنوشت خویش اشاره کرد. همچنین، در این اصل بر تحقق عدالت اجتماعی از طریق رفع تبعیض، ایجاد نظام اقتصادی عادلانه، مبارزه با فقر و محرومیت، تأمین حقوق برابر برای همه افراد، و تقویت استقلال سیاسی، اقتصادی و دفاعی کشور تأکید شده است. در بعد فراملی نیز سیاست خارجی جمهوری اسلامی براساس معیارهای اسلامی، همبستگی با مسلمانان، و حمایت از مستضعفان جهان تعریف شده است (قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اصل سوم)؛ به این ترتیب، اصل سوم نشان می‌دهد که اهداف انقلاب اسلامی، محدود به تغییر ساختار قدرت نبوده، بلکه در پی ایجاد جامعه‌ای عادلانه، مستقل، مبتنی بر ارزش‌های اسلامی، و متکی بر مشارکت مردمی در سطوح مختلف بوده است.

انقلاب اسلامی ایران نشان داد که نه تنها دین منسوخ نشده و یک امر شخصی و موزه‌ای نیست، بلکه بر مبنای آن می‌توان انقلابی را رقم زد که آشکارترین ظهور و بروز اجتماعی، سیاسی، و فرهنگی را در ابعاد جهانی داشته باشد؛ انقلابی که نه تنها بر ایران، بلکه بر منطقه و کل نظام بین‌الملل تأثیر گذاشت و همه معادلات و نظریه‌های سیاسی را به چالش کشید (مقصودی، ۱۴۰۲، ۳۲). انقلاب اسلامی ایران، با تکیه بر آموزه‌های فقه شیعه و نظریه ولایت فقیه، ایجاد حکومتی نهادمند و پایدار با مشروعیت الهی و مقبولیت مردمی را هدف قرار داد که قادر باشد نظم سیاسی، اجتماعی، و فرهنگی جامعه را بازسازی کند (خمینی، ۱۳۹۲، ۵۲-۴۵). مشارکت مردم در این چارچوب، نه تنها ابزار، بلکه بخش ذاتی‌ای از منطق حکمرانی دینی تلقی شد و از طریق نهادهای قانونی و انتخاباتی به گونه‌ای پایدار تضمین گردید. «الگوی ولایت فقیه‌ای که امام خمینی (ره) تبیین

کرده‌اند، بر ضرورت و تقویت این مشارکت مردمی استوار است. در این چارچوب، مردم نه به عنوان ابزاری مقطعی، بلکه به مثابه رکن بنیادین و دائمی نظام سیاسی مورد توجه قرار می‌گیرند و همین امر، نشان‌دهنده نگاه کلان، راهبردی، و بلندمدت امام به نقش جامعه در فرایند سیاست‌ورزی است» (تقوی، ۱۳۸۰، ۲۰۶). اهداف انقلاب، تنها محدود به حوزه ملی نبود و از طریق صدور گفتمان انقلاب، هدف پیوند فراملی و بازتعریف روابط جهانی را نیز دنبال می‌کرد؛ رویه‌ای که نشان‌دهنده تلفیق انقلابی و نهادمند اهداف است. «انقلاب اسلامی در این چارچوب، بستری برای همگرایی جهان اسلام و تقویت هویت مشترک اسلامی به شمار می‌آید» (خمینی، ۱۳۷۹، ج ۲۱، ۳۱۶-۳۱۲).

تحول اهداف سیاسی اخوان المسلمین مصر را می‌توان در چارچوب گذار این جنبش از یک حرکت اصلاحی-تربیتی اولیه به یک بازیگر سیاسی مشارکت‌جو (در طول دهه گذشته) تحلیل کرد. در اندیشه اولیه حسن‌البناء، هدف اصلی اخوان، بیشتر بر اصلاح اخلاقی جامعه، احیای هویت اسلامی، و تربیت نسلی متعهد برای بازسازی امت اسلامی متمرکز بود و مسئله تصرف مستقیم قدرت سیاسی یا طراحی نهادهای حکمرانی در اولویت نبود. در این مرحله، اخوان، بیش از آنکه خود را یک سازمان سیاسی، به معنای متعارف بدانند، جنبشی اجتماعی-دینی تلقی می‌کرد که از طریق دعوت، تربیت، و اصلاح تدریجی جامعه در پی زمینه‌سازی برای تحقق نظم اسلامی بود (واعظی، ۱۳۹۱، ۳۵۹). با شروع تحولات فکری درون اخوان، به‌ویژه با ظهور اندیشه‌های رادیکال (سید قطب)، اهداف این جنبش وارد مرحله متفاوتی شد که در آن، بُعد ایدئولوژیک و تقابلی، برجسته‌تر شد و مفاهیمی چون «جاهلیت معاصر»، «حاکمیت الهی»، و مبارزه میان اسلام و نظام‌های سیاسی موجود، نوعی نبرد عقیدتی تفسیر شد و هرگونه پذیرش حاکمیت قوانین بشری نیز نوعی خروج از حاکمیت الهی به شمار آمد (تقوی، ۱۴۰۳، ۶۳).

در دهه‌های اخیر، به‌ویژه پس از تجربه‌های طولانی سرکوب سیاسی و درعین حال، مشارکت تدریجی در انتخابات و نهادهای پارلمانی، نوعی بازتعریف راهبردی در اهداف اخوان المسلمین رخ داد. در این مرحله، این جنبش کوشیده است ضمن ایجاد سازگاری میان هویت اسلامی خود و مقتضیات سیاست‌ورزی در نظام‌های سیاسی مدرن، اهداف خود را در قالب مشارکت نهادمند در ساختار قدرت تعریف کند. به همین دلیل، اخوان به تدریج از رویکردهای صرفاً تقابلی فاصله گرفته و دستیابی به قدرت سیاسی از طریق سازوکارهای قانونی

و انتخاباتی را در دستورکار قرار داده است (فرامرزی فرد، ۱۴۰۳، ۱۱۹). این تحول نشان می‌دهد که اهداف جدید اخوان، بیش از گذشته بر «مدیریت تدریجی قدرت» و اثرگذاری بر ساختارهای رسمی حکومت متمرکز شده است؛ به‌گونه‌ای که حضور در پارلمان، ائتلاف با نیروهای سیاسی دیگر، تأثیرگذاری بر فرایند قانون‌گذاری، و تلاش برای کسب مشروعیت سیاسی از طریق رأی مردم، به بخشی از راهبرد بلندمدت آن تبدیل شده است. درواقع، این بازاندیشی، نشان‌دهنده گذار اخوان از جنبشی صرفاً دعوتی و ایدئولوژیک، به بازیگر سیاسی سازمان‌یافته‌ای است که می‌کوشد اهداف اسلامی خود را در چارچوب نهادهای رسمی و سازوکارهای رقابت سیاسی دنبال کند.

یکی از مهم‌ترین وجوه تمایز اهداف انقلاب اسلامی ایران و اخوان المسلمین مصر را می‌توان در گستره جغرافیایی و افق تمدنی آن‌ها مشاهده کرد. انقلاب اسلامی ایران از آغاز، اهداف خود را در چارچوب نظری «امت‌امامت» و با تکیه بر بسیج گسترده اجتماعی، دنبال کرده است که تنها به مرزهای ملی محدود نمی‌شود، بلکه افق آن، بازتعریف نظم سیاسی در جهان اسلام و ارائه الگوی بدیلی در برابر نظام مسلط بین‌المللی است. درمقابل، اخوان المسلمین اگرچه در ادبیات اولیه خود به‌ویژه در اندیشه حسن البنا - بر وحدت امت اسلامی و احیای جهان اسلام تأکید داشت، اما درعمل، فعالیت‌های سیاسی آن بیشتر در چارچوب ساختار دولت-ملت مصر تعریف شد؛ به‌ویژه در مرحله جدید تحول این جنبش، اهداف اخوان بیش‌ازپیش بر اصلاح تدریجی جامعه، مشارکت در سازوکارهای رسمی قدرت، و کنش سیاسی در سطح ملی متمرکز شده است. از این منظر، می‌توان گفت، انقلاب اسلامی کوشیده است، میان اهداف داخلی و فراملی پیوند برقرار کند و برنامه‌ای با ابعاد ایدئولوژیک، سیاسی، و تمدنی ارائه دهد؛ درحالی‌که اهداف اخوان المسلمین، باوجود برخی همسانی‌های مفهومی با گفتمان انقلاب اسلامی، بیشتر ماهیتی تطوری و واکنشی داشته و در چارچوب تحولات سیاسی و اجتماعی مصر و محیط ملی آن باقی مانده است.

جدول شماره (۲). مقایسه اهداف سیاسی گفتمان انقلاب اسلامی و اخوان المسلمین نوین مصر

محور مقایسه	انقلاب اسلامی ایران	اخوان المسلمین مصر
اهداف سیاسی	احیای هویت و تمدن اسلامی؛ مقابله با سلطه خارجی؛ دولت‌سازی نهادمند با مشارکت گسترده مردم و بسیج توده‌ای؛ صدور انقلاب اسلامی.	عمل‌گرایی و مشارکت نهادمند؛ مدیریت تدریجی قدرت؛ سازگاری با واقعیت‌های سیاسی؛ اصلاح جامعه از طریق نهادهای سیاسی؛ تمرکز بر سیاست ملی با افق محدود تمدنی.

منبع: یافته‌های پژوهش

۶. مقایسه ابزارهای کنش سیاسی و بسیج اجتماعی انقلاب اسلامی و اخوان المسلمین نوین مصر

مقایسه ابزارهای کنش سیاسی و شیوه‌های بسیج اجتماعی در انقلاب اسلامی ایران و اندیشه سیاسی اخوان المسلمین مصر نشان می‌دهد که تفاوت‌های چشمگیری در نحوه سازمان‌دهی جامعه، نوع رابطه با مردم، و سازوکارهای اثرگذاری سیاسی میان این دو تجربه وجود دارد.

● **انقلاب اسلامی:** در انقلاب اسلامی ایران، شبکه گسترده روحانیت شیعه، حوزه‌های علمیه، و نهادهای مذهبی‌ای مانند مساجد و حسینیه‌ها، نقش بنیادینی در سازمان‌دهی و بسیج اجتماعی ایفا کردند. این شبکه‌ها، افزون بر کارکرد دینی، به مراکز ارتباطی، آموزشی، و سیاسی تبدیل شدند و امکان انتقال سریع پیام‌های سیاسی و بسیج توده‌ای را فراهم کردند. در این چارچوب، مردم نه تنها به عنوان حامیان یک جنبش، بلکه به عنوان بازیگران اصلی فرایند تحول سیاسی، وارد میدان شدند. «از لحاظ نظری نیز امام خمینی (ره) با تأکید بر پیوند مشروعیت الهی و مقبولیت مردمی، مشارکت فعالانه جامعه را شرط تحقق و پایداری حکومت اسلامی می‌دانست و بر نقش تعیین‌کننده اراده عمومی در استقرار نظام سیاسی تأکید می‌کرد» (خمینی، ۱۳۷۹، ج ۶، ۵۸-۵۶)؛ از این رو، ابزارهای کنش سیاسی در انقلاب اسلامی، ترکیبی از رهبری دینی، شبکه‌های اجتماعی-مذهبی، و بسیج توده‌ای است که توانست حرکت انقلابی را به نوعی جنبش فراگیر اجتماعی تبدیل کند.

● **اندیشه سیاسی نوین اخوان المسلمین مصر:** در اندیشه سیاسی جدید این جریان، ابزارهای کنش سیاسی و شیوه‌های بسیج اجتماعی، بیش از گذشته در چارچوب سازوکارهای رسمی و نهادمند سیاست تعریف شده است. اخوان در این مرحله، با فاصله گرفتن از رویکردهای صرفاً دعوتی یا تقابلی، تلاش کرد از طریق مشارکت انتخاباتی، فعالیت حزبی، حضور در پارلمان، و ائتلاف با نیروهای سیاسی دیگر، نفوذ اجتماعی و سیاسی خود را گسترش دهد. در این چارچوب،

بسیج اجتماعی، بیشتر در قالب شبکه‌های مدنی، فعالیت‌های اجتماعی، سازمان‌های خیریه، و تشکل‌های دانشجویی و حرفه‌ای شکل گرفت که هدف آن، ایجاد پایگاه اجتماعی پایدار برای رقابت سیاسی در سطح ملی بوده است (حسین سلیمان و آرنو تاوش^۱، ۲۰۲۰، ۱۷۹-۱۷۵)؛ بااین‌حال، این الگوی بسیج اجتماعی، تاکنون بیشتر ماهیتی سازمانی و تدریجی داشته و کمتر به بسیج فراگیر و توده‌ای (همچون تجربه انقلاب اسلامی) منجر شده است. دلیل این امر را می‌توان در تفاوت ساختارهای نهادی و اجتماعی دو جریان جست؛ به‌گونه‌ای که اخوان، فاقد شبکه مذهبی فراگیر و اقتدار معنوی متمرکزی مشابه نهاد روحانیت شیعه است و از همین رو، ابزارهای کنش سیاسی آن، بیشتر در قالب رقابت سیاسی در چارچوب دولت-ملت مصر و نهادهای رسمی آن تعریف می‌شود. از این منظر، درحالی‌که انقلاب اسلامی بر بسیج توده‌ای و شبکه‌های مذهبی گسترده برای تحول ساختاری نظام سیاسی تکیه داشت، اندیشه سیاسی اخوان المسلمین، بیشتر به‌سوی سیاست‌ورزی نهادمند، بسیج اجتماعی تدریجی، و کسب قدرت از طریق سازوکارهای قانونی و انتخاباتی حرکت کرده است.

براساس بررسی منابع پرشمار در حوزه کنش سیاسی و جنبش‌های اجتماعی و استخراج شاخص‌های تحلیلی مرتبط، ابزارهای کنش سیاسی و شیوه‌های بسیج اجتماعی در انقلاب اسلامی ایران و اخوان المسلمین معاصر مصر در قالب جدول شماره (۳) صورت‌بندی شده است.

جدول شماره (۳). ابزارهای کنش سیاسی و شیوه‌های بسیج اجتماعی در انقلاب اسلامی و رویکرد معاصر

اخوان المسلمین مصر

محور مقایسه	انقلاب اسلامی ایران	اخوان المسلمین مصر
ساختار نهادی	بهره‌گیری از شبکه گسترده روحانیت و مراکز دینی؛ توان بسیج ملی.	ایجاد ساختار حزبی؛ مشارکت انتخاباتی و فعالیت پارلمانی؛ تمرکز بر سازوکارهای نهادمند.
ابزارهای کنش سیاسی	مساجد و حسینیه‌ها؛ مدارس دینی، رسانه‌های دینی؛ بسیج فراگیر.	آموزش؛ تبلیغات رسانه‌ای؛ فعالیت حزبی و نهادمند؛ مشارکت قانونی و سازمان‌یافته.
شیوه بسیج اجتماعی	بسیج توده‌ای گسترده با اتکا به مشروعیت دینی و شبکه نهادی.	بسیج تدریجی و عمل‌گرایانه؛ تمرکز بر مشارکت نهادمند؛ محدودیت در بسیج فراگیر.

منبع: یافته‌های پژوهش

1. Solomon & Tausc

در مجموع، می‌توان گفت، ابزارهای کنش سیاسی و شیوه‌های بسیج اجتماعی در انقلاب اسلامی ایران و اندیشه سیاسی معاصر اخوان المسلمین مصر بر دو الگوی متفاوت کنش سیاسی استوار است. انقلاب اسلامی با تکیه بر شبکه گسترده نهادهای مذهبی، رهبری دینی، و ظرفیت بسیج توده‌ای جامعه، توانست مشارکت فراگیر مردم را در فرایند تحول سیاسی سامان دهد و حرکت انقلابی را به یک جنبش اجتماعی گسترده تبدیل کند. در مقابل، اخوان المسلمین در دوره جدید تحول خود، بیشتر به سوی الگوی سیاست‌ورزی نهادمند و تدریجی حرکت کرده و ابزارهای کنش سیاسی خود را در قالب مشارکت انتخاباتی، فعالیت حزبی، حضور در نهادهای رسمی، و بهره‌گیری از شبکه‌های مدنی و اجتماعی تعریف کرده است.

۷. راهبردهای تحقق قدرت سیاسی و الگوهای دولت‌سازی انقلاب اسلامی و اندیشه سیاسی نوین اخوان المسلمین

مقایسه راهبردهای تحقق قدرت سیاسی و الگوهای دولت‌سازی در انقلاب اسلامی ایران و اخوان المسلمین، بیانگر شکافی بنیادین میان دو پارادایم متمایز سیاست‌ورزی است: نخست، پارادایم «انقلابی نهادساز» که با هدف فروپاشی ساختارهای موجود و تأسیس نوعی نظم سیاسی برآمده از یک ایدئولوژی منسجم فقهاتی عمل می‌کند؛ و دوم، پارادایم «اصلاح‌گرای درون‌ساختاری» که با پذیرش چارچوب‌های موجود قدرت (دولت - ملت)، در پی انباشت تدریجی سرمایه سیاسی و اعمال نفوذ از مسیرهای قانونی و دموکراتیک برای تغییر تدریجی جهت‌گیری‌های کلان سیاسی است. این تفاوت پارادایمی، مسیرهای کنش سیاسی آنان را از یکدیگر متمایز کرده است.

● انقلاب اسلامی ایران: انقلاب اسلامی، راهبرد تحقق قدرت سیاسی خود را برپایه یک «ائتلاف فراگیر ایدئولوژیک» و «بسیج توده‌ای ساختارشکن» استوار کرد که هدف آن، نه تنها جابه‌جایی نخبگان در ساختارهای موجود، بلکه «بازمهندسی ساختاری» و تأسیس یک نظم سیاسی جدید بود؛ در این مسیر، شبکه مستقل و نهادینه روحانیت شیعه و پیوندهای سنتی جامعه، نقش میانجی‌هایی را ایفا کردند که رهبری کاریزماتیک را به توده‌های بسیج‌شده پیوند می‌داد و به انقلاب امکان داد تا از طریق فروپاشی مشروعیت رژیم سلطنتی و گسست انقلابی، به قدرت دست یابد (ابطحی، ۱۴۰۳، ۱۴۴-۱۴۳). در ساحت دولت‌سازی، این جریان با ابداع نظریه «ولایت فقیه» توانست میان «مشروعیت الهی» و «مقبولیت مردمی» پیوندی

نهادی برقرار کند که دستاورد آن، معماری سیاسی ترکیبی (نظام جمهوری اسلامی) بود؛ نظامی که در آن، تفکیک قوا، قانون‌گذاری، و کارکرد دولت، نه براساس سکولاریسم کلاسیک، بلکه در چارچوب فقهات سیاسی بازتعریف شد تا دولت‌سازی نه تنها به وسیله‌ای برای اداره امور داخلی، بلکه به مجرای برای تحقق آرمان‌های فرامرزی و ایدئولوژیک انقلاب تبدیل شود (کدیور، ۱۳۸۷، ۱۱۲).

● اندیشه سیاسی جدید اخوان المسلمین مصر: اخوان المسلمین مصر در دوره اولیه حسن‌البناء، راهبردی مبتنی بر اصلاح تدریجی جامعه و تربیت اخلاقی امت اتخاذ کرد و تصرف مستقیم قدرت سیاسی در اولویت قرار نداشت (درخشه و نجات‌آرایی، ۱۳۹۷)، اما به تدریج، جنبه‌های تقابلی و رادیکال به آن افزوده شد؛ به گونه‌ای که سید قطب در آثار خود، بارها بر رد قاطع دموکراسی تأکید کرده و آن را نه تنها نپذیرفتنی، بلکه حتی موضوعی مضحک و تمسخرآمیز می‌داند؛ زیرا، از دیدگاه او، حاکمیت و سلطنت، تنها مختص خداوند است و هر حکومتی که براساس اراده مردم شکل گیرد، حتی در بهترین نمونه‌های دموکراسی، در عمل، نوعی «تصاحب سلطنت خداوند توسط انسان» است که باید با «جهاد آن‌ها را سر جای خود نشانند و حکومت را به صاحب اصلی‌اش، که خداوند است، بازگرداند (سید قطب، ۱۴۱۲، ج ۴، ۱۸۵۲؛ ۱۹۷۹، ۴۶). دیدگاه قطب در این زمینه، تا حد زیادی از اندیشه‌های ابوالاعلی مودودی تأثیر پذیرفته است؛ مودودی، دموکراسی را منبع فساد و شر می‌داند و آن را «الوهیة الناس علی الناس» یا «خدایی مردم بر مردم» تعریف می‌کند که ممکن است مستقیم یا غیرمستقیم اعمال شود (مودودی، ۱۹۶۷، ۱۹-۱۸)؛ اما اخوان المسلمین در دو دهه گذشته، رویکردی تکاملی و عمل‌گرایانه را در پیش گرفته است که از رادیکالیسم تقابلی دوره‌های گذشته فاصله گرفته و به سوی «سیاست‌ورزی نهادمند» حرکت کرده است (ویج‌میکرز^۱، ۲۰۲۱، ۳۲). اخوان در دو دهه گذشته، به جای جست‌وجوی راهکارهای انقلابی برای گسست از ساختار قدرت، راهبرد خود را بر مبنای «انباشت تدریجی قدرت» از طریق مشارکت در فرایندهای دموکراتیک، رقابت انتخاباتی، و حضور در پارلمان استوار کرده است (سید^۲، ۲۰۲۲، ۲۴۶-۲۴۵). این راهبرد، بازتاب‌دهنده تغییر بنیادین در فلسفه دولت‌سازی اخوان است؛ به این معنا که

1. Wagemakers

2. Sayed

دولت برای اخوان، نه لزوماً ابزاری برای تحمیل یک ایدئولوژی برآمده از گسست انقلابی، بلکه فضایی است برای کسب قدرت از طریق اقناع عمومی و پذیرش قواعد بازی سیاسی موجود؛ الگویی که بر «تغییر از درون» و سازگاری با ساختار دولت-ملت متمرکز است. پس از تحلیل منابع گوناگون درباره راهبردهای دستیابی به قدرت و الگوهای دولت‌سازی و شناسایی مفاهیم کلیدی، مقایسه راهبردهای تحقق قدرت سیاسی انقلاب اسلامی ایران و گرایش‌های فکری معاصر اخوان المسلمین به شرح جدول شماره (۴) تنظیم و ارائه شده است.

جدول شماره (۴). راهبردهای تحقق قدرت سیاسی و الگوهای دولت‌سازی انقلاب اسلامی و اندیشه سیاسی نوین

اخوان المسلمین

محور مقایسه	انقلاب اسلامی ایران	اخوان المسلمین مصر
راهبرد تحقق قدرت سیاسی	بسیج گسترده اجتماعی و نهادی؛ تلفیق مشروعیت دینی و اراده عمومی؛ تصرف فوری قدرت.	عمل‌گرایی و نهادمندی؛ پذیرش مشارکت انتخاباتی و پارلمانی؛ استفاده از ظرفیت‌های قانونی و حزبی.
الگوهای دولت‌سازی	هم‌زمان در سطح ایدئولوژیک و نهادی؛ ایجاد ساختارهای حکمرانی، قانون‌گذاری، و نظارت؛ هماهنگ‌سازی اهداف دینی با مدیریت جامعه مدرن.	تدریجی و واکنشی؛ سازگار با محدودیت‌های ساختاری؛ استفاده از نهادهای قانونی و پارلمانی؛ ظرفیت مدیریتی محدود؛ عمل‌گرایانه.
ماهیت حرکت سیاسی	هماهنگ، نهادمند، برنامه‌ریزی شده تلفیق انقلابی و حکمرانی	تدریجی، واقع‌گرایانه؛ نهادمند؛ سازگار با شرایط عملی؛ انعطاف‌پذیر.
نقش جامعه و مردم	مشارکت گسترده و نهادمند؛ بسیج توده‌ای؛ مشروعیت از تلفیق دین و اراده عمومی.	مشارکت نهادمند و عمل‌گرایانه؛ استفاده از ظرفیت‌های قانونی و حزبی؛ بازاندیشی در نقش جامعه و مردم.

منبع: یافته‌های پژوهش

در مجموع، می‌توان گفت، تفاوت بنیادین در راهبردهای تحقق قدرت سیاسی و الگوهای دولت‌سازی میان انقلاب اسلامی ایران و اخوان المسلمین، ریشه در دو رویکرد متمایز به مفهوم «تغییر سیاسی» دارد؛ به گونه‌ای که انقلاب اسلامی ایران از طریق شبکه نهادینه روحانیت و بسیج توده‌ای، بر فروپاشی نظم پیشین و تأسیس یک نظام سیاسی جدید برپایه پیوند «مشروعیت الهی» و «مقبولیت مردمی» تأکید داشته است تا دولتی با ایدئولوژی فقهاتی

و آرمان‌های فرامرزی پدید آورد، درحالی‌که اخوان المسلمین با گذار به پارادایم «اصلاح طلبی نهادگرا»، راهبرد خود را بر مدار انباشت تدریجی سرمایه سیاسی از طریق سازوکارهای قانونی، مشارکت‌های انتخاباتی، و پذیرش قواعد بازی در ساختار دولت-ملت موجود تنظیم کرده است.

۸. تعاملات فکری و گفتمانی و تأثیرات متقابل اخوان المسلمین و انقلاب اسلامی ایران

پیش از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، میان اسلام‌گرایان ایرانی و اخوان المسلمین، نوعی ارتباط فکری و الهام ایدئولوژیک وجود داشت؛ هرچند این ارتباط به سطح همکاری سازمانی رسمی نرسید. یکی از مهم‌ترین حلقه‌های این ارتباط، روابط فدائیان اسلام و شخص نواب صفوی با محافل اسلام‌گرای عرب، از جمله محیط‌های فکری نزدیک به اخوان، در دهه ۱۹۵۰ بود. در این دوره، مفاهیمی همچون تشکیل حکومت اسلامی، مبارزه با استعمار، مخالفت با سکولاریسم، و تأکید بر وحدت امت اسلامی در میان دو جریان، مشترک بود (قاسمی و دیگران، ۱۳۹۸، ۴۱). همچنین، آثار سید قطب و ترجمه آن‌ها در ایران، نقش مهمی در انتقال ادبیات فکری اخوانی به فضای اسلام‌گرایی ایرانی داشت؛ هرچند این مفاهیم در ایران با سنت شیعی، مرجعیت، و نظریه ولایت فقیه، ترکیب شده و صورت‌بندی متفاوتی پیدا کرد (مندویل^۱، ۲۰۲۲، ۲۰۵). اخوان پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، کتابی با عنوان «خمینی، آل‌ترناتو اسلامی» به قلم فتاحی عبدالعزیز منتشر کرد که در آن آمده است: «انقلاب امام خمینی، انقلاب یک‌سوئه اسلامی علیه فرقه‌ای دیگر نیست، بلکه مرکز ثقل ارزش‌ها و اعتقادات مشترکی است که همه مسلمانان را به وحدت می‌خواند» (قاسمی و دیگران، ۱۳۹۸، ۴۴).

این همدلی گفتمانی میان اخوان المسلمین مصر و انقلاب اسلامی ایران، هرگز به یک همکاری راهبردی و پایدار میان دو طرف تبدیل نشد؛ زیرا، از همان آغاز، تفاوت در مبانی مذهبی، الگوی سازمانی، و منطق عمل سیاسی دو جریان، ظرفیت نزدیکی را محدود می‌کرد. جمهوری اسلامی بر محور رهبری فقیه، نهادهای انقلابی، و الگوی دولت‌سازی شیعی شکل گرفت؛ درحالی‌که اخوان المسلمین مصر، جریانی سنی،

1. Mandaville

جماعت‌محور، و عمدتاً تدریجی و اصلاحی بود؛ از این رو، اگرچه انقلاب ایران برای اخوان، الهام‌بخش بود، اما به‌عنوان الگویی تکرارپذیر به‌طور کامل پذیرفته نشد (درخشه و نجاتی‌آرانی، ۱۳۹۷، ۲۴-۲۳). این فاصله در جریان جنگ ایران و عراق آشکارتر شد؛ زیرا، اخوان از یک سو با رژیم بعث عراق همدلی ایدئولوژیک نداشت، اما از سوی دیگر، با تأثیرپذیری از فضای عربی، فشار دولت مصر، و حساسیت‌های فرقه‌ای، نمی‌توانست آشکارا در کنار ایران قرار گیرد؛ در نتیجه، اشتراکات پیشین در برابر ملاحظات هویتی و ژئوپلیتیکی تضعیف شد (خامه‌یار، ۱۳۹۰، ۲۷۰). در دوره «بهار عربی» و ریاست جمهوری محمد مرسى نیز فرصت تازه‌ای برای بازتعریف روابط پدید آمد، اما برداشت متفاوت دو طرف از تحولات منطقه، مانع تعمیق آن شد؛ ایران، پیروزی مرسى را در چارچوب «بیداری اسلامی» و در امتداد تجربه انقلاب خود تفسیر می‌کرد؛ در حالی که اخوان، آن را بیشتر دستاورد انقلاب مردمی و فرایند انتخاباتی مصر می‌دانست (قاسمی و دیگران، ۱۳۹۸، ۵۱-۵۰). افزون بر این، بحران سوریه به نقطه واگرایی جدی تبدیل شد؛ زیرا، ایران از دولت اسد به‌عنوان بخشی از محور مقاومت حمایت کرد، حال آنکه اخوان جریان‌های نزدیک به آن، اپوزیسیون سوریه را بخشی از موج ضد اقتدارگرایی عربی به‌شمار می‌آوردند (مابون^۱، ۲۰۲۳، ۱۷۴). از این منظر، رابطه دو جریان را باید رابطه‌ای مبتنی بر اشتراکات مفهومی، اما فاقد هم‌راستایی پایدار سیاسی، دانست؛ رابطه‌ای که در آن پیوندهای فکری، هیچ‌گاه نتوانستند بر شکاف‌های مذهبی، منطقه‌ای، و راهبردی غلبه کنند.

نتیجه‌گیری

در سده بیستم و آغاز سده بیست‌ویکم، جنبش‌ها و جریان‌های اسلام‌گرای فراوانی سربرآورده‌اند. هریک از این جنبش‌ها در پاسخ به بحران‌های هویتی، سلطه خارجی، ناکارآمدی دولت‌ها، و چالش‌های مدرنیته شکل گرفته‌اند. در این میان، انقلاب اسلامی ایران و اخوان المسلمین مصر به‌عنوان دو جریان برجسته و اثرگذار، نمادهای متفاوت تحقق ایده‌های اسلامی در عرصه سیاست به‌شمار می‌آیند. نتایج حاصل از تحلیل‌های تطبیقی ارائه‌شده در سه محور اهداف سیاسی، ابزارهای کنشگری، و راهبردهای تحقق

1. Mabon

قدرت سیاسی و دولت‌سازی انقلاب اسلامی ایران و اخوان المسلمین مصر (با تأکید بر رویکرد جدید سیاسی) نشان می‌دهد که انقلاب اسلامی ایران و اخوان المسلمین مصر با وجود اشتراکات ایدئولوژیک و دینی، در چارچوب دو گفتمان متمایز و برساخت‌های متفاوت از «هویت اسلامی»، مسیرهای عملی و نهادی بسیار متفاوتی را تجربه کرده‌اند. انقلاب اسلامی با بهره‌گیری هم‌زمان از مشروعیت دینی، رهبری کاریزماتیک، و شبکه‌های نهادی گسترده، توانست از طریق تثبیت یک گفتمان انقلابی مسلط و بازتعریف هویت جمعی در قالب امت - ملت انقلابی، اهداف خود را در سطح ملی و فراملی به‌گونه‌ای نهادمند، سازمان‌یافته، و فراگیر دنبال کند و الگوی دولت‌سازی دینی و انقلابی را پیاده سازد. در مقابل، اخوان المسلمین در صورت‌بندی جدید سیاسی خود، با گذر نسبی از الگوهای صرفاً دعوت‌محور یا تقابلی، تلاش کرده است هویت اسلامی را با الزامات سیاست‌ورزی نهادمند، مشارکت انتخاباتی، فعالیت حزبی، و حضور در ساختارهای رسمی دولت - ملت مصر پیوند دهد؛ با این حال، این جریان، اگرچه از ظرفیت‌های اجتماعی، شبکه‌های تربیتی، انسجام سازمانی، و گفتمان اصلاح‌گرایانه برخوردار بوده، اما به دلیل محدودیت‌های ساختاری نظام سیاسی مصر، فشارهای امنیتی، شکنندگی تجربه مشارکت در قدرت، ناتوانی در ایجاد اجماع ملی گسترده، و فقدان الگوی نهادی پایدار برای تبدیل گفتمان اسلامی به حکمرانی مؤثر، نتوانسته است برساخت هویتی خود را در قالب یک نظم سیاسی تثبیت‌شده و ماندگار نهادینه کند.

در سطحی کلان‌تر، مطالعه تطبیقی این دو جریان حاکی از این است که مسیر انقلاب اسلامی ایران، نمونه‌ای از تلفیق حرکت انقلابی با نهادمندی حکمرانی و بسیج گسترده اجتماعی است که از رهگذر هژمونی گفتمانی و همگرایی هویتی، امکان تحقق عملی حکومت اسلامی را فراهم کرده است؛ در حالی که اخوان المسلمین مصر در بازتعریف اندیشه سیاسی خود، هرچند از بعد نظری و گفتمانی به احیای هویت اسلامی، اصلاح نظم سیاسی، و حضور اخلاق دینی در عرصه عمومی می‌اندیشد، در عمل، راهبرد خود را بیشتر بر تغییر تدریجی، مشارکت قانونی، رقابت انتخاباتی، و سازگاری تاکتیکی با ساختارهای موجود استوار کرده است. از این منظر، تفاوت اصلی میان دو جریان را می‌توان در تفاوت میان «الگوی انقلابی - نهادمند» و «الگوی اصلاحی - مشارکت‌جویانه» جست‌وجو کرد؛ الگویی که در مورد انقلاب اسلامی به دگرگونی ساختار قدرت و تأسیس

نهادهای جدید انجامید، اما در مورد اخوان المسلمین، بیشتر در سطح تلاش برای ورود به قدرت، اثرگذاری بر سیاست عمومی، و اصلاح تدریجی از درون ساختارهای موجود باقی ماند.*

منابع

- ابطحی، سیدمصطفی (۱۴۰۳). تنوری‌های انقلاب و انقلاب اسلامی: رهیافت چندعلتی فروپاشی سیاسی-اجتماعی رژیم پهلوی، تهران: نشر قومس.
- اکبری، علی؛ حسین‌پور، محمد (۱۴۰۳). انقلاب اسلامی و آگاهی‌بخشی در اندیشه و سیره امام خمینی (ره). فصلنامه پژوهشنامه انقلاب اسلامی، ۱۴ (۵۳)، ۱-۱۸.
- تقوی، سید محمدناصر (۱۳۸۰). تأثیر انواع مشروعیت در مشارکت سیاسی با نگاهی به مشروعیت حکومت دینی و نظریه‌های ولایت فقیه. فصلنامه حکومت اسلامی، ۲۰، ۱۸۹-۲۰۸.
- تقوی، سید محمدناصر (۱۳۸۴). دین و بنیادهای دموکراتیک. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- تقوی، سید محمدناصر (۱۴۰۳). اسلام سیاسی؛ از گفتمان تکفیر تا گفتمان تکثیر (با درنگی بر آراء سید قطب و امام خمینی). پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۹ (۲)، ۴۷-۷۶.
- جنکینز، ریچارد (۱۳۸۱). هویت اجتماعی. ترجمه تورج یاراحمدی. تهران: نشر شیرازه.
- حسینی، اعظم‌السادات (۱۳۹۹). انقلاب اسلامی ایران: زمینه‌ها و رخدادها. تهران: نشر کتاب ماه.
- خالدی، صالح عبدالفتاح (۱۴۰۳). سید قطب از ولادت تا شهادت. ترجمه جلیل بهرامی‌نیا. تهران: نشر احسان.
- خامه‌یار، عباس (۱۳۹۰). ایران و اخوان المسلمین، عوامل همگرایی و واگرایی. تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۷۹). صحیفه امام. جلد‌های ۶ و ۲۱. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۹۲). ولایت فقیه (حکومت اسلامی). قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- درخشه، جلال؛ نجاتی‌آرانی، محمدرسول (۱۳۹۷). مطالعه تطبیقی الگوی اسلام سیاسی انقلاب اسلامی ایران و اخوان المسلمین مصر. فصلنامه مطالعات روابط فرهنگی بین‌الملل، ۴ (۸)، ۸۴ تا ۱۱۰.
- دلیرپور، پرویز (۱۳۹۰). دورنمای اسلام سیاسی در مصر. ماهنامه اطلاعات سیاسی-اقتصادی، ۲۵ (۹)، ۱۶۲-۱۷۵.
- دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال (۱۳۸۹). سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. تهران: انتشارات سمت.
- رحیمیان، محمد؛ کشاور، عباس؛ مرشدی‌زاد، علی (۱۴۰۲). تحلیل محتوای آثار گفتمان مذهبی در فرایند انقلاب اسلامی براساس نظریه جیمز پل جی. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۸ (۳)، ۷۹-۱۲۰.
- شورای نگهبان (۳۱ خرداد ۱۴۰۵). قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. در دسترس در: <https://www.shora-gc.ir/fa/news/4707>
- فرامرزی‌فرد، محمدجواد (۱۴۰۳). نقش جنبش‌های اسلامی با رویکرد اخوان المسلمین در روابط منطقه‌ای ایران با ترکیه و عربستان سعودی. فصلنامه پژوهش‌های انقلاب اسلامی، ۷ (۲۸)، ۱۱۱-۱۴۳.
- فوزی، یحیی (۱۴۰۴). مفاهیم اندیشه سیاسی انقلاب اسلامی ایران. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و

مطالعات فرهنگی.

قاسمی، بهزاد؛ شهریاری، بهادر (۱۴۰۰). بررسی تطبیقی عملکرد انقلاب اسلامی ایران و اخوان المسلمین مصر در فرایند دولت‌سازی. فصلنامه علمی مطالعات بیداری اسلامی، ۱۰(۱)، ۵۲-۳۱.

قاسمی، مصطفی؛ بصیری، محمدعلی؛ یزدانی، عنایت‌اله (۱۳۹۸). روابط جمهوری اسلامی با اخوان المسلمین؛ از همسویی استراتژیک تا رقابت ژئوپلیتیک. فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۹(۳۲)، ۶۷-۳۵.

قرضاوی، یوسف (۱۳۹۴). اخوان المسلمین، هفتاد سال دعوت، تربیت، و جهاد. ترجمه عبدالعزیز سلیمی. تهران: نشر احسان.

کاکویی دینکی، عیسی (۱۴۰۱). سرمایه فرهنگی و هویت اجتماعی. تهران: نشر به‌اندیش.

کدیور، محسن (۱۳۸۷). نظریه‌های دولت در فقه شیعه. تهران: نشر نی.

گل‌محمدی، احمد (۱۳۸۶). جهانی‌شدن، فرهنگ و هویت. تهران: نشر نی.

مقصودی، مجتبی؛ افروزی، محمد؛ درویش‌پور، حجت‌اله؛ مطلبی، مسعود (۱۴۰۳). بررسی نگرش قشر متوسط جامعه به ارزش‌های انقلاب اسلامی در آغاز دهه پنجم انقلاب. فصلنامه مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران، ۲(۴)، ۴۷-۱۷.

مقصودی، مجتبی؛ محمدی، معصومه؛ توحیدفام، محمد (۱۴۰۳). توسعه سیاسی در ایران بعد از انقلاب اسلامی در پرتو دو گفتمان ایرانی-اسلامی و مدرن. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۹(۴)، ۱۵۰-۱۲۱.

نظری، علی؛ پیرانی، شهره (۱۳۹۶). نظریه هویت اجتماعی و بازنمایی کنش هویتی داعش. فصلنامه مطالعات ملی، ۱۸(۲)، ۷۸ تا ۹۸.

هوارت، دیوید (۱۳۸۸). روش و نظریه در علوم سیاسی. ترجمه امیرمحمد حاجی‌یوسفی. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

واعظی، سید محمود (۱۳۹۱). بحران‌های سیاسی و جنبش‌های اجتماعی در خاورمیانه: نظریه‌ها و روندها. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.

سید قطب، ابراهیم حسین الشاذلی (۱۴۱۲ ه.ق). فی ظلال القرآن. القاهرة: دار الشروق. ط. السابعة عشر.

سید قطب، ابراهیم حسین الشاذلی (۱۹۷۹). معالم فی الطريق. القاهرة: دار الشروق. ط. السادسة.

مودودی، أبو‌الاعلی (۱۹۶۷). نظریه الإسلام السياسية. دارالفکر. ط. الثالثة. دمشق.

Azoulay, R. (2015). The Power of Ideas. The Influence of Hassan Al-Banna and Sayyid Qutb on the Muslim Brotherhood Organization. *Przegląd Strategiczny*, (8), 171-182.

Eldeeb, A. M. (2023). Ideological Rapprochement of the Islamic Revolution and the Muslim Brotherhood. *World politics*, (4), 21-31.

Foucault, M. (1962). *The Archaeology of Knowledge*. Translated by A. Sheridan,

London: Routledge.

Glombitza, O. (2022). Islamic Revolutionary Ideology and Its Narratives: The Continued Relevance of the Islamic Republic's Ideology. *Third World Quarterly*, 43(5), 1156-1175.

Mabon, S. (2023). *The Struggle for Supremacy in the Middle East: Saudi Arabia and Iran*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mandaville, P. (2022). *Islam and Politics* (3rd ed.). London: Routledge.

Nsera, H. (2022). Iran and the Muslim Brotherhood: Ideological Similarities and Historical Relations. *Strategiecs*, Amman, 6, 5. Available at: <https://strategiecs.com/en/analyses/iran-and-the-muslim-brotherhood-ideological-similarities-and-historical-relations>.

Sayed, M. (2022). The Muslim Brotherhood: From the Caliphate to the Modern Civic State. *Muslim Politics Review*, 1(2), 243-259.

Schulze, R. (1994). *Geschichte der Islamischen Welt im 20. Jahrhundert*, Verl. C.H. Beck, München.

Solomon, H., & Tausch, A. (2020). The Demise of the Muslim Brotherhood in the Arab World?. *Jewish Political Studies Review*, 31(1/2), 171-209.

Wagemakers, J. (2022). *The Muslim Brotherhood: Ideology, History, Descendants*. Amsterdam University Press.

Zawawi, M., Kholil, A., Rarasati, I. & Firmansyah, D. (2025). Insights Beyond the Revolution of Iran: A Review of Moral and Philosophical Values in the Political Realm of Imam Ayatollah Khomeini. *Fikri: Jurnal Kajian Agama, Sosial dan Budaya*, 9(2), 313-327.